

(з роману "Вершники")

Лютували шаблі, і коні бігали без вершників, і Половці не пізнавали один одного, а з неба палило сонце, а гелґання бійців нагадувало ярмарок, а пил уставав, як за чередою; ось і розбіглися всі по степу, і Оверко переміг. Його чорний шлик віявся по плечах. "Рубай, брати, білу кість!" Пил спадав. Дехто з Андрійового загону втік. Дехто простягав руки, і йому рубали руки, підіймав до неба вкрите пилом і потом обличчя, і йому рубали шаблею обличчя, падав до землі і їв землю, захлинаючись передсмертною тугою, і його рубали по чім попало і топтали конем.

Загони зітнулися на рівному степу під Компаніївкою. Небо округ здійсалося вгору блакитними вежами. Був серпень 1919 року. Загоном добровольчої армії генерала Антона Денікіна командував Половець Андрій. Купу кінного козацтва головного отамана Симона Петлюри вів Половець Оверко. Степові пірати зчепилися бортами, і їх кружляв задушливий шторм степу. Був серпень нечуваного тембру.

"Сюди веди!" І підводили високих степовиків, і летіли їхні голови, як кавуни (а під ногами баштан із кавунами, і коні зупинялися коло них), дехто кричав скажено і, мов у сні, нечутно, а цей собі падав, як підрубаний бересток, обдираючи геть кору й гублячи листя. "Шукай, куме, броду!"

Висвистували шаблі, хряскотіли кістки, і до Оверка підвели Андрія. "Ахвицер? Тю-тю, та це ти, брате?!" Андрій не похнюпився, поранену руку заклав за френч і зіпсував одержу кров'ю. "Та я, мазепо проклятий!" — "Ну, що? Допомогли тобі твої генерали?"

Високий Андрій став іще вищий, Оверко бавився шликом, мов дівчина чорною косою, вони були високі й широкоплечі, з хижими дзьобами й сірими очима. "А жити тобі хочеться? — питав Оверко.— Коло нашої Дофінівки море собі грає, старий батько Мусій Половець у бінокль

видивляється, чи не йде скумбрія, пам'ятаєш, ти й бінокль з турецького фронту привіз?"

Андрій розстебнув на грудях френч і підніс високо вгору поранену руку, ніби гукаючи своїм боєм на поміч, а це він тамував кров з пораненої руки. "Ну й цирк!" — гукнули Оверкові хлопці, неподалік заіржав від болю кінь, кружляючи на місці, спека й задуха упала на степ, і на обрії стояли блакитні вежі південного неба.

"Петлюрівське стерво,— сказав Андрій,— мать-Росію продаєш галичанам! Ми їх у Карпатах били до смерті, ми не хочемо австрійського ярма". Оверко засміявся, підморгнув козакам, зупинив хлопчача, що вихопив на Андрія шаблю. Хлопчак став колупати з досади шаблею кавуна, спека дужчала й дужчала, Андрій не опускав руки, кров текла в рукав, він стояв перед братом Оверком, готовий до всього. "Що тобі оце згадується? — допитувався переможець.— Одеса чи Очаків?" — "А згадується мені, згадується батько Половець і його старі слова..." Оверко перебив, подивився на південний захід. "Майстро віятиме,— сказав він,— коли б дощу не навів..." — "І його старі слова: тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду".

"Ну й цирк! — гукнуло Оверкове козацтво.— Крові з нього, як з бугая, це я так рубонув, ну вже й ти, от тобі хрест, що я, а що наш йому одповість, звісно що, гуляй душа без тіла, а тіло без душі!" — "Цирк? — перепитав Оверко.— Рід наш великий, голови не щитані, крім нас двох, іще троє рід носять. Рід — це основа, а найперше — держава, а коли ти на державу важиш, тоді рід хай плаче, тоді брат брата зарубає, он як!"

"Ну й цирк!" — гукнули чорні шлики, а Андрій став одбілюватись на сонці, мов полотно, гаряче було в степу коням і людям, з південного заходу намірився віяти майстро. "Роде, мій роде, прости мені, роде, що я не милую згоди. Рід переведеться, держава стоятиме. Навіки амінь".

"Проклинаю тебе моїм руським серцем, ім'ям великої Росії-матінки, од Варшави до Японії, од Білого моря до Чорного, проклинаю ім'ям брата і згодою роду, проклинаю й ненавиджу в мою останню хвилину..." — "Та рубайте його, козацтво!" — скрикнув Оверко, і поточився Андрій, і заревли переможці і дмухнув з південного заходу майстро, і стояли нерухомо вежі степового неба.

А над берегом моря походить старий Половець, дивиться в бінокль на море, виглядає вітру чи хвилі, шукав, на воді буйки над сітками, і йому згадується син Андрій. "Доброго бінокля привіз, Андрію". Над морем устав силует підпрапорщика російської армії, поверхстрокового вояки за веру, царя і отечество, героя Саракамиша й Ерзерума. Та з моря наближалася шаланда, видно було дружні вимахи весел, на хвилю і з хвилі, на хвилю і з хвилі. Хмарка одна кублилася на заході над близькою Одесою, і ніхто не сказав би, що в ній гримлять громи та заховано блискавки, хіба що старий Половець, хіба, може, той досвідчений рибалка, який поспішає до берега. Шаланда добре помітна. Половець лягає на землю й дивиться з землі. В шаланді п'ятеро. Видко, що "Ластівка". На кормі людина без кашкета. Троє ознак збігається. Далі буде: "Чи є у вас скумбрія зелена?" — "А вам ночі мало?" Половець зійшов до води, підкотив штани, повернув носа шаланди в море, притримав за корму, потяг її до себе, люди позіскакували, відбувся діалог, з човна вивантажили важкі пакунки, старому Половцю згадалися контрабандистські справи сина Панаса. "Може, динаміт?" — "Ще дужче за динаміт!" — засміялися гості, шаланду виволокли на берег, Іванів товариш пізнав, осміхнувся до старого: "Рибалиш, гвардія, а твій Іван з біляками б'ється?" — "Яка я гвардія, я рибалка". — "Чубенко, поясни йому, що тепер він червона гвардія, хоч хоче, хоч не хоче". Іванів товариш узяв Мусійову руку: "Денікінців обдурили, французів обпливли, друкарня тут, шрифт є, пролетарів всіх стран, соєдиняйсь", — та ляснув старого по руці, аж берег загув. Хмарка над Одесою ворушила крайками крил, зривався вітрець, море почорніло. Половець прислухався до плескоту хвиль об камінці, "рокотить, невеличка заворушка буде на вісім балів, майстро зірвався десь із не наших гір".

"Майстро десь зірвався",— сказав Оверко Половець і оглянув степ, обставлений блакитними вежами неба.

Чорношличники взялися до кишень порубаного ворога, серед бойовища стримів на списі жовто-блакитний прапор, над степом здіймався південно-західний вітер.

Здалеку закружляв вихор, веретеном устав догори, розквітнув під небом, вигнутий стовп пилу пройшов шляхом, затьмаривши сонце, перебіг баштан, прогук бойовищем, і полетіло вгору лахміття, шапки, падали люди, кидалися коні. І смерч розбився об купу коней і трупів, упав на землю зливою задушливого пилу, вітер одніс його далі, і, наче з хмари дощ, хилився він під подувом майстра.

Козацтво чхало і обтрушувалось, коні іржали, і з-за ліска вискочили вершники з чорним прапором, розгорнулися, пропустивши наперед тачанки, "до зброї! по конях! кулемети! махновці!", а тачанки обходили з флангів, четверики коней гризли під собою землю, тачанки підскакували над землею, мов хури демонів, і строчили кулемети.

У пилюці, як у тумані, блискали посіріли, груди розкривала спека, майстро дмухав нерівно й гаряче, пробігли верхівці раз, другий, "наша бере і морда в крові", "тримайся", "слава", одчайдушний свист, далекий грім прогукотів, "роби грязь!" — почулася команда Панаса Половця, раптом зупинились кулемети, раптом завмерли постріли. Майстро рівно односив пил. Оверкові чорні шлики падали під кінське копито, шаблі блищали в руках, бій закінчився раптом, як і почався.

Оверко Половець сидів під колесом тачанки просто на землі, голова в нього була розкраяна, він дивився собі на ноги, затуляв долонею рану, він ще не вмирав, крізь рану не пролазило його могутнє життя, і Панас Половець підійшов із револьвером у руці, придивляючись до Оверка.

"Зустрілися, браток! — трусонув волоссям, що спадало аж на плечі.— Там і Андрій лежить, чиста шуточка, а я собі сиджу в лісочку й чекаю, доки вони кінчать битися, а вони й кінчили — один мертвий, а другий кволий, ну що — України тобі хочеться?"

Оверко не підвів очей. На коні, чорний від пороху, під'їхав чотирнадцятирічний Сашко Половець. "Дай я його домучу!" — "Дурню, це Оверко". Сашко зблід, зіскочив з коня, підійшов до брата, взяв його рукою за підборіддя й підвів йому голову. "Оверку, горе моє",— сказав він голосом старої Половчихи. Оверко виплюнув йому в обличчя кров з рота й застогнав.

"Махновський душогубе,— тихо сказав Оверко, дивлячись собі на ноги,— ненька Україна кривавими сльозами плаче, а ти гайдамачиш по степах із ножем за халявою". Панас стояв кремезний, мов дуб, і реготав. Сашко витирав з обличчя братову кров і хапався за зброю.

"Іменем батька Нестора Махна,— реготав Панас,— призначаю тобі суд і слідство. За вбивство рідного брата Андрія — утопити в морі, за підтримку української держави на території матері порядку анархії — одрубати голову". Оверко ще виплюнув жменю крові, хмара на південному заході катастрофічно росла, майстро поволі переліг на грего — протилежний вітер, грего підганяв хмару з усіх боків, він тирлував її, збивав до купи, мов отару, і чувся приглушений гуркіт, сонце палило, "дайте пити",— сказав Оверко.

Обвів очима ноги, що стояли густо перед ним, в ньому закипіло зло уключ, він спинив його і мовив: "Пам'ятаєш батькову науку? Тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду". Прогуркотів грім близького дощу. Панас Половець замислився, "рід наш рибальський, на морі бувальський, рід у державу вростає, в закон та обмеження, а ми анархію несемо на плечах, нащо нам рід, коли не треба держави, не треба родини, а вільне співжиття?"

"Проклинаю тебе..." — "Почекай проклинати, я вільний моряк батька Махна, даю тобі хвилину, а ти подумай собі і поміркуй, здохнути завше встигнеш, чи правду я кажу, хлопці, здохнути він устигне, та, може, він нашим буде, ловецького Половецького роду, завзятий і проклятий, дарма що по просвітах в Одесі на театрі грав та вчительську семінарію пройшов, правду я кажу, брате?"

"Проклинаю тебе великою ненавистю брата і проклинаю тебе долею нашою щербатою, душогубе махновський, злodingо каторжний, у Бога, в світ, у ясний день..." Оверко не зводив очей і не бачив своєї смерті, вона вилетіла з Панасового маузера, вибила Оверкові мозок на колесо, блискавка розколола хмару, слідом ударив грім, "дощем запахло, хлопці, по конях!" За кілометр постала сіра висока пелена, там ішов дощ, до сонця підсувалися хмари, степ потемнів, земля ніби здригалася, чекаючи дощу, грего рівно дмухав у височині.

А над берегом моря походжає старий Половець, він думає думу, дивиться в бінокль, щоб не проґавити когось чужого, а в береговій печері йде робота. Чубенко там за старшого, здоровий за трьох, так тими руками машину гне, що не встигаєш і папір підкладати. А паперу ціла купа, на весь берег вистачило б курити, і є собі по-нашому, а є такою й он такою мовою, для французьких матросів та грецької піхоти. Хто зна, по-якому вони там говорять, на всіх треба наставити, бо знову ж — ревком. Гострі рибальські очі побачили далеко над берегом у напрямку з Одеси — людину. У біноклі вона стала солдатом. Із степу показалася друга постать. У біноклі вона стала солдатом.

Рибалка обдивився, чи добре замасковано небезпечну печеру, відійшов далі по берегу, заходився коло сіток на приколах, солдати наближалися. Над Одесою йшов дощ, Пересип був у мряці, на рейді диміли крейсери й міноносці, солдати наближалися. Грето посівав море дощем, тільки чомусь не видно патруля, може, він потім прийде машиною або моторкою. Стара Половчиха десь в Одесі на базарі, хіба з тої риби проживеш; солдати наближалися. Вони йшли рівним військовим кроком, вони сунулись, як на магніт, Половець для чогось помацав свої кощаві

руки. Він був середній на зріст і завжди дивувався, коли велетні-сини оступали його, мов бір; солдати наближалися. Це були іноземці, і один з них підійшов перший. Половець удав, що нічого не бачить,— "по-якому ти з ним говоритимеш?" Солдат підійшов щільно — чорнявий і тендітний,— "по-якому ти з ним говоритимеш?" — "Скумбрії зеленої",— почув Половець.— "А вам ночі мало?" — не думаючи, одловів паролем рибалка, серце в нього з радощів закалатало, як замолоду, він обняв солдата, над Одесою спускалася завіса прикрого дощу, море було аж чорне.

"Закопати треба,— сказав Панас Половець, спиняючи коня коло мертвого Оверка,— клятий був босяцюра". Дощ дрібно сік, дві тачанки поставлено нещільно поруч, між тачанками напнули ковдру, сам Половець, узявши шанцеву лопату, копав там притулок двом братам. Піт котився, як дріб, він був важкий і дебелий — цей четвертий Половець, колишній моряк торговельного флоту й контрабандист.

Сашко скулився на тачанці коло кулемета, він забув за дощ, йому мріялося, що рука старої Половчихи смиче його за чуба, навкруги берег, та навкруги море, і можна скупатися й не чекати кулі, і сітки сохнуть на приколах. Та таке недосяжне рибальське життя, та так пахне море, та й чого він взагалі пішов, а Панас його не жалує, ну, та назад хай чорт лисий ходить, а не він, Сашко,— таке кляте Половецьке насіння!

Панас сопів, викидаючи з ями землю, він грався лопатою, як інший виделкою, "ну, здається, хватить! Хай не кажуть, що я рід зневажив!"

І похорон відбувся. Дощ напинав свої вітрила, над степом зрідка пробігав вітер, добрячий дощ пронизував землю. По обличчю Панаса Половця бігли дощові краплі, збоку здавалося, що він слізно плаче коло готової могили, у всього загону текли дощові сльози, це була страшна річ, щоб отак плакав гірко цілий військовий загін, а дощ не вгавав.

І тоді за дощем з'явилося марево: розгорнувся здалеку червоний прапор кінного загону інтернаціонального полку на чолі з Іваном

Половцем. Лягнули перші постріли, а Панас уже сидів на тачанці, крутив на всі боки кулемета; Сашко подавав йому стрічки, тачанки пішли врозтіч, кіннотники розбіглися вмиль, "здавайся! кидай зброю! червоні! червоні!" Та тікати було нікуди, Іван Половець заганяв їх на спішену кінноту, заганяв їх на кулі, і треба було вмерти або здатися, і Панас заплакав од безсилої люті. Він скочив на чийогось коня, кінь під ним упав, він сів на коня з тачанки, "хлопці, за мною! махновці не здаються!", спробував пробитися крізь Іванів фланг, загубив половину людей, дощ лив безперестанку, коні сковзалися, Іван Половець посилив натиск, і махновці здалися.

І дощ, витрусивши безліч краплин, посунав свої хмари далі, збирав до себе всі випари, і перешиковував хмаровище, відганяв хмарки тендітні, оболоти прозорі, залишаючи темних, плідних, дощовитих, надійну підпору й силу.

Панас Половець стояв перед братом Іваном та його комісаром Гертом, усі кулі поминули Панаса, він стояв геть увесь заболочений, розхристаний, без шапки, довге волосся спадало на шию, високий і дебелий, стояв він перед сухорлявим Іваном.

"От де зустрілися, Панасе",— сказав Іван і перемовився кількома словами з Гертом. Полонених зігнали в купу, стали збиратися звідусіль переможці з інтернаціонального полку, сонце проглянуло з-за хмар, заблищав навкруги рівний степ, і потроху підносилися слідом за хмарами блакитні вежі степового неба.

Панас мовчки стояв, дивлячись кудись у небесний простір. Сашко підійшов, сів коло нього на землю, обличчя в нього було біле й увесь час смикалось, "та тут і Сашко",— посмутнів Іван, а Панас раптом закричав з усієї сили: "Проклятий байстрюче, підземна гнидо, вугляна душе! Наймит Леніна й комуни, кому ти служиш, комісарська твоя морда?!"

"З тобою мова буде потім,— сказав Іван,— а я служу революції, Інтернаціоналу",— і, ще перемовившись з Гертом, мовчки підійшов до купи полонених, оглянув їх уважно, розглядаючи кожне обличчя, мов машинну деталю на браковці, пройшовся раз і двічі й почав говорити:

"Хлопці,— сказав Іван,— от і скінчилася ваша служба в зрадника й бандита батька Махна. І з вами говорить брат вашого Половця, а обоє ми з ним рибалки, батьки наші рибалки й увесь рід. Слова мої прості й не красиві, та ви зрозумієте мене й так, бо скрізь по степах судяться зараз дві правди: правда багатих і правда бідних. Відступаємо ми перед кривавим царським генералом Денікіним, пробиваємось на Київ, і, відступаючи, б'ємо ворогів, не даємо пощади. От і ви, серед вас є, певно, і обдурені бідняки, ми закликаємо вас, бо ви з нами одного горя,— ставайте поруч битися за правду бідних. Бідняки й трудящі будуть з нами, і всі, як один, до перемоги, хай живе радянська влада, Червона армія!"

Герт подав команду, трохи людей одійшло ліворуч і стало, а решта пішла купою геть, нешвидким кроком пішла геть, всі очі дивилися на них, і панувала мовчанка. Купа одходила далі й далі, вони прискорювали кроки, дехто став підбігати, один вирвався з купи й побіг, за ним другий, третій, уся купа побігла, як отара овець, побігла щосили, не оглядаючись, тікаючи від смерті. Тоді Іван Половець наказав приготувати кулемети. За його знаком кілька кулеметів почало стріляти, і кулемети спинилися, коли завдання було виконано.

Панас не чекав собі милості, він бачив, як загинули його вояки, що їх він збирав зерно до зерна, а інші з них стали не його. У нього промайнуло в голові дитинство й дитячі роки на шаланді, і нічні влови, і запах матеріної одежі, неосяжний простір моря. "Це — близько смерть",— подумав і звернувся до Івана з тим словом, що чув його від Оверка: "Чи чуєш, Іване, тут вже двоє загинуло, а тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду".

"Рід наш роботящий, та не всі в роді путящі. Є горем горьовані, свідомістю підкуті, пролетарської науки люди, а є злодюги й несвідомі, вороги й наймити ворогів. От і бачиш сам, що рід розпадається, а клас стоїть, і весь світ за нас, і Карл Маркс".

"Проклинаю тебе,— закричав Панас в агонії,— проклинаю моєю останньою хвилиною!" Він вихопив з-під френча маленький браунінг і пустив собі в рот кулю, трохи постояв нерухомо, став гойдатися й розхитуватись, скрутився, як сухий лист, гримнув об землю, і розлетілася з-під нього мокра земля.

"Стріляй і мене,— сказав Іванові клятий Сашко,— стріляй, байстрюче".— "Бісової душі вилупок",— промимрив Іван та взяв Сашка за чуба, що виглядав з-під шапки по-махновському звичаю, став скубти, як траву, а Герт осміхнувся.

На степу під Компаніївкою одного дня серпня року 1919 стояла спека, потім віяв рибальський майстро, ходили високі, гнучкі стовпи пилу, грего навіяв тривалого дощу, навіть зливи, а поміж цим точилися криваві бої, і Іван Половець загубив трьох своїх братів,— "одного роду,— сказав Герт,— та не одного з тобою класу".